

Б.Қ. Момынова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: momynova_b@mail.ru

МӘТІНДІ КӨРКЕМДЕУШІ ТӘСІЛДЕР: ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ МЕТАФОРЛААРДЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Қазіргі тіл білімінде метафораны зерттеудің шегарасы кеңіді, соған орай тілдегі осы құбылыс туралы түсінік өзгеріп, күрделене түсуде. Соңғы кездерде метафораны әлемді танудың, қоршаған ортаны түсінудің құралы ретінде қарастырып, осы тұрғыдан зерттеу қолға алына бастады. Ойды бейнелі, көркем жеткізу қазақтар үшін аса маңызды болған. Мұны жыраулық әдебиет өкілдерінің мұраларын оқи бастағаннан-ақ ұғынуға болады. Метафора қазақ өмірінде ертеден-ақ әлемді танудың құралы болғанын қазақ әдеби тілінің тарихын, әдеби тілді танытушы белгілі тұлғалар мұраларын шолу жасай оқып, оларды талдап, мысалдарды іріктеу, теру арқылы көз жеткізуге болады. Сондықтан мақалада қазақ әдеби тілінің ерте кезеңіндегі авторлар мұраларынан метафора құрайтын белсенді сөздер мен сөз тіркестері теріліп алынды, мәтіндегі метафоралық қолданыстары мен қызметі айқындалды, метафора жеткізетін мағыналық өзгерістері көрсетілді, метафора құраудағы актив сөздердің орны анықталды. Сонымен қатар әр жырауға тән метафоралардың құрылымы талданды, олардың лексикалық-грамматикалық ерекшеліктері көрсетілді. Осылайша қазақ әдеби тілінің жыраулық кезеңіндегі метафоралардың түрлері мен типтері айқындалды, кейбір жыраулар жырларындағы діни сөздердің метафора жасаудағы қызметі көрсетілді. Мысалдар контекст құрамында берілді, себебі метафоралардың мәні, мағынасы көбінесе контекст арқылы ашылатыны ескерілді. Мақалада жырауларға тән метафоралардың тілдік белгілері, типтері, құрамы қалыптасқан ой-пікірлер, көзқарастар негізінде анықталды, яғни лингвистикалық ортада белгілі ғылыми еңбектерге сілтеме жасалды.

Түйін сөздер: концептуалды құбылыс, тілдік метафора, индивидуалды метафора, метафора-жұмбақ, метафора-теңеу.

B.K. Momynova

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: momynova_b@mail.ru

Methods of text figuration: types and functions of metaphors in the Zhyrau's language

In modern linguistics, the boundaries of understanding metaphor are expanded. Metaphor is recognized as a tool for knowing and modeling the environment, and the world around us. Indeed, the figurative and artistic expression of ideas was very important for the Kazakhs. This can be seen from the very beginning of reading the heritage of Zhyrau literature. The metaphor has long been a tool in the life of the Kazakh people for understanding the world. The article defines the main functions of the metaphor of the early centuries of the Kazakh literary language using statistics, through understanding the meaning and changing the meanings of words, through the definitions of active words and phrases of the zhyraus' language. According to this, the article defines some key metaphor-forming words of the Kazakh literary language of the early centuries, as well as important signs of the zhyrau period, types of metaphors, elucidated methods of metaphor-forming of those times, some structural, lexico-grammatical differences are indicated. Changes in the structures of metaphors in Zhyrau's languages are determined, the influence of religious words in metaphor formations in some religious-educated zhyrau is indicated, and the functions of metaphors of those times are determined. Examples are given in the context, since the values of many metaphors are related to the context. The article reveals linguistic features, types, composition of metaphors typical for zhyrau, based on formed opinions, views, that is, it refers to scientific works known among linguists.

Key words: conceptual phenomenon, art metaphor, individual metaphor, metaphor riddle, comparison metaphor.

Б.К. Момынова

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: momynova_b@mail.ru

Приемы художественного оформления текста: виды и функции метафор в языке жырау

В современной лингвистике расширены границы понимания метафоры, в современном языкознании метафору признают как инструмент познания и моделирования окружающего мира, окружающей среды. В самом деле, образное и художественное выражение идей было очень важно для казахов. Это видно с самого начала чтения наследия жырауской литературы. Метафора издавна была инструментом в жизни казахского народа для познания мира.

В статье определены главные функции метафоры ранних веков казахского литературного языка с помощью статистики, через понимание смысла и изменения значений слов, через определение активных слов и словосочетаний языка жырау. В связи с чем в статье были определены некоторые ключевые метафораобразующие слова казахского литературного языка ранних веков, а также определены важные признаки периода жырау, виды и типы метафор, выяснены способы метафорообразования тех времен, указаны некоторые структурные, лексико-грамматические отличия. Определены изменения в структурах метафор в языках жырау, указано влияние религиозных слов в образовании метафор у некоторых религиозно образованных жырау, а также определены функции метафор тех времен. Примеры приведены в контексте, так как значения многих метафор связаны с контекстом. В статье выявляются лингвистические особенности, типы, состав метафор, характерных для жырау, на основе сформировавшихся мнений, взглядов, отобранных из известных в лингвистической среде научных трудов.

Ключевые слова: концептуальное явление, художественная метафора, индивидуальная метафора, метафора-загадки, метафора-сравнение.

Кіріспе

Қазіргі кезде ғылыми зерттеулерді ғылымдар тоғысында жүргізу өріс алып отырса, ол тіл білімінде тілдік бірліктердің мәнін, мағынасын, қызметін тереңдей түсінуге мүмкіндіктер туғызуда. Сондай тілдегі аса қызықты, мағыналық элеуеті зор, күрделі тілдік бірліктердің бірі – метафора. Қазір де, бұрын да әртүрлі аспектіде метафора әдебиеттануда, лингвистикада, психологияда зерттелген және зерттеулер жалғасуда, өйткені «тіл мен ментальды құбылыстардың өзара әсерлесуі мен бір-біріне ықпалы артуда» (Скляревская, 1993: 3). Тіпті қатаң да қасаң стильмен айтылатын ғылыми көзқарастың өзін метафорамен жеткізу жолдары байқалуда. Ертеден-ақ «Метафора тектен түрге, түрден текке, түрден түрге немесе барға аналогия жасаудың, сөйлеу кезінде мүмкін еместі мүмкінмен, бармен, шындықпен байланыстыру құралы болды» (Аристотель, 1957:114). Ал Цицерон метафораны сөздік қорды толықтырудың амалы деп білген (Цицерон, 1936:218). Сонымен қатар Мақала 2021-2023 жж. орындалатын «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» (АРО9260734) атты ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр.

Әдебиетке шолу

Бертін келе А.А. Потебня «Мысль и язык» (1862), Л.С. Выготский «Мышление и речь» (1993), Г.Н. Скляревская «Метафора в системе языка» (1993) сияқты зерттеулерінде метафораға тіл элементі ретінде қарап, зерттеулерді жаңа аспектімен толықтырды. Әрине, бұл зерттеулердің бастауында А.А. Потебняның еңбегі мен метафора туралы соны ой-пікірлері тұрды. Оның сөздің ішкі формасы туралы теориясында ішкі форма, мазмұн мен сыртқы формасы арқылы «сөздің ең жуық этимологиялық мағынасын» анықтауға болады деген тұжырымы кейінгі еңбектерде дамытыла келіп, метафораны зерттеудің аясы кеңейе түсті де (Потебня, 1976: 89), XX ғ. 60-жж. А.А. Потебняның, Г.Н. Скляревскаяның т.б. идеялары жаңа зерттеулердің дүниеге келуіне бастама болды.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында жыраулар мұраларынан материалдар іріктеліп алынды. Материалдарды түсіндіруде жинақтау, топтау, талдау әдістерімен қоса, салыстыру әдісі де қолданылды. Сол кезеңдегі белсенді сөздерді анықтау үшін статистикалық тәсіл қолданылды.

Нәтиже және талқылау

Мақалада түрлі тәсілдерді қолдана отырып, кейбір нәтижелерге қол жеткізілді. Дәстүрлі және индивидуалды метафоралар, лингвистикалық метафоралар айқындалып көрсетілді, жыраулар тіліндегі метафоралардың құрамы анықталды, мәтінде кездесу жиіліктері санамаланып берілді. Жыраулар тіліндегі метафоралардың метафоратенеу, метафора-жұмбақ, т.б. түрлері анықталды.

Қазіргі заманауи зерттеулерде метафораның көркемдеуіш элементтен гөрі ментальды құбылыс екені, логикалық-философиялық, когнитивті-психологиялық аспектісінің басымдығы айтылады. XX ғ. 90 жылдарындағы жаңа ойлар тоғысқан метафора туралы құнды еңбек – «Теория метафоры» (1990) жинағы. Бұл жинаққа филолог, логик, философ, лингвистер т.б. ғылым салаларымен айналысатын ғалымдардың көзқарасы топтастырылған, атап айтқанда: «Сила метафоры» (Э. Кассирер), «Философия риторики» (А. Ричардс), «Метафоры, которыми мы живём» (Д. Лакофф, М. Джонсон), «Метафора» (М. Блэк), «Две великие метафоры» (Х. Ортега-и-Гассет), «Метафора и реальность» (Ф. Уилрайт), «Прагматическое отклонение высказывания» (С. Левин) т.б. Әсіресе Д. Лакофф, М. Джонсонның «Метафоры, которыми мы живём» мақаласының тілші ғалымдар үшін берер ақпараты мол. Осы мақаланы зерттеушілер метафора теориясындағы когнитивті (концептуалды) зерттеулерге негіз болған мақала ретінде бағалайды. Онда метафораның абстрактілі түсініктерді ұғындыратын концептуалдығы айтыла келіп, тек тілдік қырын қарастыру концептуалды метафораның бір ғана көрінісі екені, оның метафоралық емес түсінік негізінде қалыптасатындығы тұжырымдалады (Лакофф, Джонсон, 2004:256). Осы тұжырымды белгілі ғалым В.А. Маслова: «Метафора адамның мәдени құндылықтарының көрінісі және ол адамның әлемді қабылдауын жүйеге түсіреді», – деп толықтырады (Маслова, 2012:29). Расында метафоралар таныммен, ділмен байланысты, түпкі негізінде таным жататындықтан, жаңа туынды бірліктер арасындағы байланыс сақталады: «Бір ментальды бейненің ішкі құрылымын екіншісін бейнелеуде пайдаланғанда біздің миымыз психикалық бейнелердің ішкі құрылымын пайдаланады. Бұл екі кескінді бірдей типпен құрылымдағанда ғана мүмкін болады; осы себепті бейне тегіне ұқсау үшін кескін-бейнені икемді етіп беру керек» (Ana Roldán-Riejos and Georgina Cuadrado, 2015: 271-277). Міне, осы-

лайша XXI ғасырда когнитивистика арқылы концептуалды метафора теориясы дамытыла бастады да, концептуалды метафоралар да ерекше көңіл бөлуге тұратын тілдегі құбылысқа айналды. Метафоралар қандай ғылыми аймақпен, салалармен байланысатыны және қандай қызмет атқаратыны: «Когнитивті-лингвистикалық бейнелеуде метафора концептуалды саланы басқа концептуалды аймақтың (домендердің) термин-қолданыстарын түсіндіре алады», – деген пікірде келтіріледі (Kovecses, 2002:113).

Зерттелуі жан-жақты дамытылып келе жатқан метафора теориясы мен концептуалды метафораның қызмет өрісінің кеңеюі: «Концептуалды метафоралардың бір ерекшелігі ретінде әдеби дискурсты модельдеу және түсіндіру тәсілдерінің біріне айналуы мүмкіндігі бұрын айтуға болады. Метафора екі функцияны да орындай алады: адамдарды әдеби тілді қолдануға және түсінуге ынталандырады. Концептуалды метафоралар әрқашан мәдени және әлеуметтік тұрғыда танылады. Әдеби дискурста концептуалды метафора көркем және түпнұсқа ретінде қабылданатын өзара байланыстағы негізгі мәтіндік метафоралар мен метафоралық тіркестерді тудыру арқылы өзінің кең тарала алатын табиғатын байқатады. Концептуалды метафоралар, бір жағынан, тілде шартты түрде атқаратын рөде болады, екінші жағынан, олар автор ойын, мәліметін әдеби дискурс арқылы жеткізеді», – деген пікірден байқалады (Marugina, 2014:112–117). Метафоралардың тілдегі қызметі мен мәні артуда. Өйткені метафора әдеби шығармашылықтың ғана бірден-бір құралы емес, құнды танымдық құралға айналды, оны ақын да, қарапайым адам да, яғни кез келген адам қажетсінетін жағдай туды. Сондықтан метафораның табиғатын тануға, білуге деген қажеттілік қана емес, қызығушылық та арта түсуде. Метафораны тақырыпты оқырманға қызығалықты, тартымды ету үшін, кейде күрделі ойды түсінуді жеңілдету үшін қолдануға болады. Метафора жазбаны кескінмен көрнекілегенде көмекшілік қызмет атқарады. Сөйлеудің элементі ретінде метафора көркем шығармаларда, фильмдерде, мемлекеттік қайраткерлер сөзінде кездеседі, ал танымал әндер мәтінінде кездесуі үйреншікті. Әрине орнымен қолданылған кез келген сөз сияқты, метафора өз орнында тұрса, назарға ілінеді, көңіл аудартады. Ал концептуалды метафораның өлшемі туралы: «Метафораның концептуалды өлшемі санадағы метафорамен өлшенеді. Бұл деңгейде жалпыға таныс метафоралар мен жаңа метафоралар анықталады. Әдетте

метафораларды ойлау нәтижесі екені және дискурста қолданылатыны ескерілгенде, олардың мәнін түсіну үшін түпнұсқадан мақсатты доменге дейін жетелейтін жолды сызу қажет болмайды. Бұл деңгейде әдеттегі метафоралардың жаңа мәндері анықталады. Ал жаңа метафоралар, керісінше, шығармашылықта болатын бастапқы арнамен байланысты қарастырылады және қолданушыдан белсенді арнааралық кескінделуді талап етеді», – деген зерттеуші көзқарасы бар (Lotte van Poppel Davis, 2017:121).

Қазақ тіл білімінде «Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар» (Сыбанбаева, 2002: 265) еңбегінің авторы А. Сыбанбаева метафора жасаудың бес түрлі жолын көрсеткен. Соның ішінде *-мын, -бын, -пын, -сын* жіктік жалғауларымен жасалған метафора түрін бөле-жара айтуға тура келіп отыр, себебі бұл жыраулар тіліндегі метафора жасаудың ең ұтымды грамматикалық түрінің бірі. Сыпыра жыраудың Мен *қартыңмын, қартыңмын* деп басталатын жырындағы осы жолдар – метафора түрінің көрнекті үлгісі деуге болады. Осы сияқты үлгілер қолданыла келе метафора түрлерінің жасалуына, қалыптасуына әсер етеді. Мысалы, *метафора-теңеулер* назарға алып отырған екі нысанның тікелей сәйкестігі негізінде жасалады және олардың арасындағы сәйкестік анық байқалып тұрады: *қарағайлар сарбаздардай, ақ қайыңдар ақ балтырлы арулардай* т.б. *Анық қара: жан – өзің, дене – киім* (Құдайбердіұлы, 2000:53). Ал метафора-жұмбақтар арқылы суреттеліп отырған нысанға басқа нысанның, заттың атауы беріледі: *шық – жас, қар – көрпе* т.б.

Бір заттың ерекшелігін екінші сипатталатын затқа телу арқылы да метафора жасалады. Мысалы, Шәкәрімнің «Иманым» жинағындағы: *Боқ жеген ауыз; Арсылдап оны қамаса; Қулыққа тойған қойынын; Екеуінен туады көңіліміз; Асыл іздеп асылды аласұрар; Боялып сырланған көңіл; Балалық, тазалық өлді* метафоралы жолдар мен қазіргі кезде жиі қолданылатын *қала ұйқы құшағында, жаны күйді* (Шәкәрім, 2000а: 59) т.б. мысалдарды келтіруге болады.

Метафораның түрлері, типтері, жасалу жолдары және тілдегі функциясына қарай зерттелуі Ш. Балли және В.Н. Телия еңбектерінен кейін ілгеріледі, сөйтіп *көркем және тілдік* метафораларды зерттеу қолға алынды. *Көркем метафораның* негізгі белгілеріне окказионалдығы, шығармашылық сипатта болуы жатады, ал *тілдік метафора* лексиканың дайын компоненті саналады және сөйлеу кезінде жиі қолданылатындықтан, тілді тұтынушыларға

таныс, түсінікті болып келеді де, бірден қабылданады: *темір тәртіп* (орнатты), *сөз тасқынының астында* (қалды), *мақтаулар жаңбырша жауды, шикі заң, ескіліктің жарықшағы* т.б. Әсіресе кеңістік ұғымдарды, астарлы мағыналарды берерде салыстыру, бейнелеу үшін тілдік метафораларды пайдалануға деген қажеттілік туындайды. Ал көркем метафоралар узустық емес, яғни тілдік емес, көпшілік, халық ә дегеннен танып-біле бермейді, сондай-ақ мұндай метафора түріне қысқа болу, ашықтық (анықтық) тән болып келеді: «Метафора жазушыларға оқырмандарға тек суреттеумен шектелетін образдар жасауға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, тиімді метафора жазушы тарапынан артық түсіндірме немесе сипаттама беру қажеттілігін жояды. Оның орнына екі түрлі нәрсені жанама түрде салыстыру арқылы оқырманға көп мағына мен түсінік беру үшін сурет жасалады. Бұл образ метафораны әдеби құрал ретінде қолданудың күшті нәтижесі» (Хасанов, 1966: 120).

Профессор Б. Хасанов еңбегінде *дәстүрлі және индивидуалды* метафораларға тоқталады. Ғалым дәстүрлі метафоралардың фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге желі болатындығын: «*Дәстүрлі метафоралар* – меншіктік авторы жоқ халықтық қазына, оны кез келген қаламгер сөзінен табуға болады, олар бірте-бірте бейнелілік қасиеті солғындап, омонимге айналуы мүмкін, тіпті тұрақты сөйлеу штампына айналуы мүмкін», – деп көрсетеді (Хасанов, 1966а: 120). Ал *индивидуалды метафоралар* авторлы, мұндай метафоралар өмірдің түрлі жағдайларына берілген автордың субъективті бағасы, өзіндік тұжырымы түрінде болады. Метафораның осы түрі жеке шығармашылық тұлғаның тіліне тән болғандықтан, жеке шығарма иесінің туындыларында кездеседі. Өз тарапымыздан индивидуалды метафора терминінің баламасы ретінде *жекетұлғалық метафора* балама ретінде ұсынылады. Осындай түрлі аспектілері болуына қарай метафораның анықтамалары да әртүрлі, бірізді емес. Дегенмен метафораның негізгі қызметі мен жасалу жолдары және мағыналық ерекшеліктері қамтылған барынша толық анықтама Н.Д. Арутюнованың сөздігінде берілген: «Метафора (гректің *metaphora* – ауыспалы) – троп немесе сөйлеу тілінің басқа топтағы нысанды, айтылып отырған заттар тобындағы заттың ұқсастығын заттардың, құбылыстар тобына жататын белгілері арқылы білдіретін механизмі. Кең мағынасында метафора ауыспалы мағынада қолданылатын сөз

атаулының бәріне қарата айтылады» (Арутюнова, 1990: 156). Осылайша метафора тілдегі құбылыс ретінде ертеден назарға ілінгенмен, тіл дамуы барысында тірек сөздердің ауысуына, жасалу жолдарына қарай кейбір өзгерістерге ұшыраған. Ал тілдік бірліктер қызметінің үнемі тұрақты бола бермейтіндігі перифериялық және орталық позициядағы тілдік бірліктердің өзгеріп отыруымен, яғни ақиқат дүниедегі реалийлердің тұрақсыздығымен байланысты болып келеді. Сонымен қатар дүниені, әлемді әр тұлға өзінше, өз көзқарасына қарай таниды, қабылдайды, ал қабылдау тілге әсер етеді. Сондықтан мақалада жыраулар тіліндегі өзгерістерді көрсетуге көңіл бөлінді. Яғни жеке шығармашылық тұлғалар тілі арқылы дәуірлік, кезеңдік метафоралардың қалыптасуы олардың жасалуы мен жасалуына негіз болған сөздердің өзгерісіне тәуелді екені, өзгерістердің метафоралардың тілдегі қызметіне де әсер ететіні сөз болды. Айталық қазіргі кезде ауызша әдеби тілдің қалыптасуы басталған жеке ретінде көрсетіліп жүрген ХҮ ғасыр мен ХҮІІІ ғасыр аралығындағы метафора түрлері заманына қарай тұрмыстық, әлеуметтік жағдайлармен үйлесімді қызметтер атқарғаны «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967:141) жинағынан бірнеше жырды салыстырғанда байқалды. Осы жинақтағы «Тауарих хамсадан» алынған үзінді заман туралы метафоралардың жиілігін көрсетті: *Мына заман қай заман – қысқан заман* (102-б.); *Мына заман қай заман – бағы заман* (102-б.); *Қарындастан қара орман қалғаннан соң Ұл айрылған атадан дай-дай заман* (102-б.) т.б. Келтірілген мысалдар – қоғаммен, заманмен байланысты сөздерден жасалған көркем метафоралар. Осы жинақтағы келесі тілдік тұлға Қазтуғанның бір жырындағы метафораларға тірек болған сөздер, тіркестер анықталды: *Мұздай үлкен көбелі* (102-б.); *Қары ұнымы сұлтандайын жүрісті* (102-б.); *Сөйлесе қызыл тілдің шешені* (102-б.); *Қалайлаған қасты орданың сырығы* (102-б.); *Адырнасы шай жібек оққа кірісті* (102-б.); *Буыршынның бұта шайнар азуы* (102-б.); *Бидайықтың көл жайқаған жалғызы* (102-б.); *Ақ ала орда қонған жұрт* (102-б.); *Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт* (102-б.); *Қылышанымды сары жүн оққа толтырып* (103-б.); *Салуалы менім ордам қонған жұрт* (103-б.); *Жардай атан болған жұрт* (103-б.); *Ботташығы бұзаудай* (103-б.); *Боз сазаны тоқтыдай* (103-б.); *Балығы тайдай тулаған* (103-б.); *Бақасы қойдай шулаған* (103-б.); *Белгілі биік көк сеңгір* (103-б.); *Балдағы алтын құрыш болат* (103-б.) *Ақ дария толқын күшейтер* (103-б.); *Құйрығын күн шалмаған*

балығым (103-б.). Қазтуған тіліндегі индивидуалды метафоралар: *қалайлаған қасты орда, қызыл тіл, сұлтандайын жүрісті, көл жайқаған жалғыз, ақ ала орда, қарғадай Қазтуған, салуалы орда, жардай атан, бұзаудай..., тайдай..., қойдай..., биік көк сеңгір, алтын құрыш болат, құйрығын күн шалмаған*. Жауынгерлік лексикаға жататын сөздерден жасалған *адырнасы шай жібек оқ, сары жүн оқ* сияқты метафоралар бар.

Аталған жинақтағы Сыпыра жыраудың жырынан: *Мен қартыңмын, қартыңмын* (Сыпыра, 104-б.); *Оны көрген кәріңмін* (104-б.); *Ойыл көздің жасы еді* (104-б.); *Ебелек отқа семірген* (104-б.); *Еділ деген қиянға* (104-б.); *Аққу құстың төресі* (105-б.) метафораларының ерекшеліктері бар. Сыпыра жырау тіліндегі метафоралар – тұрмыстық деңгейдегі метафоралар және табиғатпен етене жақындықты білдіреді. Ал жауынгерлік іс-қимылды, әрекетті, қару-жарақты сипаттайтын метафоралар Сыпыра жырауда жоқ. Көркем метафора ретінде *Ойыл көздің жасы еді* метафорасын атауға болады. Бұл жинақтағы бір жыр бойынша жасалған талдау. Сыпыра өмір сүрген дәуірдегі жеке сөз мағынасының өзгеруі, грамматикалық тұрғыдан бір сөз табына жататын сөздің екінші бір сөз табына ауысуынан жасалған метафоралар: *алдаспанмын, қартыңмын, кәріңмін, жаманыңмын* т.б.; 104-беттегі Сыпыра жыраудың 86 сөзден тұратын жырындағы 9 сөз – ономастикалық атау болса, 12 метафора *қартыңмын, кәріңмін* сөздерінің қайталануы арқылы жасалған. Осы қайталау үлгісі жыраулар поэзиясының өн бойында *жақсымын, жамансың* түрінде де кездесіп отырады. ХҮ ғасырдың тілдік тұлғасы саналатын Сыпыра жырындағы: *Жүз сексенге келгенде Шықпаған жан жүргенде...* деген жолдардағы 180 жас текстологиялық қате (жазудан) ме екен деген күдікті тудырғанын да айта кету керек.

Аталған жинақтағы Доспамбет жырында: *Азалыда аға болған ерлер көп еді* (106-б.); *Сере, сере, сере қар, Асты кілең, үсті мұз* (106-б.); *Шырмауығы – алтын, сабы – жез* (107-б.), *Қас арудың өзі еді* (107-б.); *Ерең үйін тіктіріп* (107-б.); *Тоғынды сарты нар егін* (107-б.); *Туған айдай нұрланып* (107-б.); *Зерлі орындық үстінде* (107-б.); *Ал шымылдық ішінде* (107-б.) метафоралар бар. Доспамбет жыраудың тілінде *шырмауық, ерең үй, тоғынды сарты нар* – мағынасы күңгірт сөздердің тіркесуінен жасалған метафоралар, ал *зерлі орындық* деп, ауыспалы түрде тақ меңзеліп тұр. *Туған айдай, зерлі орындық, ерең үй* сияқты ассоциативті метафоралар ұқсаттырудан келіп туындаған.

Осы жинақтың 108-бетіндегі Шалкиіздің бір өлеңінде: *Көп ішінде бір жалғыз* (108-б.); *Алдаспаным өзіңсің; Тал мойныма қол артсаң; Бармай тапқан қағбамсың; Жаманыңмен тең көрдің;* Еділден шыққан *сызашық; Тебінгіге жетер-жетпес су еді; Ұялы берікке қос артып; Телегейдей сайқалтып; Мұздай үлкен көбелі Сұлтандайын жүрісті еді; Тең атаның ұлы едің; Арабы торым өзіңсің; Алдаспаным өзіңсің; Ақылсыз достыдан* (108-б.); 109-беттегі: *Жаманға сырыңды қосып сөз айпа; Сен алтынсың – мен пұлмын; Сен жібексің – мен жүнмін; Сен сұңқарсың – мен қумын; Сом жүрегім аяман; Ғазизленген сұлтаны жаным аяман; Толғамалы ала балта қолға алып метафораларына байланысты бірнеше тілдік фактіні келтіруге болады: Шалкиіздегі бір жалғыз – бұл ерекшелеу амалы. Ерекше туған, дара, өзгеге ұқсамайды дегенді білдіреді. Негізінен, Шалкиіз тіліндегі метафоралар алдыңғы жыраулар тіліндегі метафораларға ұқсас. *Алдаспаным* – екі жерде, *толғамалы ала балта* бір рет кездеседі. Бірақ Шалкиіз *қағба* (*Бармай тапқан қағбамсың*) секілді дін сөздерін метафора жасауға қатыстыра бастаған. Шалкиізді мұсылманша сауатты жырау деп атау тіліне, оның ішінде метафораларға да осындай сөздерді сыналап ендіруіне байланысты айтылған. Оның қолданысындағы *арабы торы, ғазизленген сұлтан* да ерекше метафоралар, өйткені *ғазизленген* ескіше жазба тілдік тұрпатты, грамматикалық форма. Сондай-ақ *ұялы берік, телегейдей сайқалту* – мағынасы күнгірт сөздер тіркесінен болған метафоралар.*

Ал ХҮ-ХІХ ғғ. белді тарихи тұлғасы Махамбет жырларының тілдік ерекшелігін талдаған зерттеуінде ғалым Қ. Өмірәлиев: «Махамбетке дейінгі батыр ақындар Жиёмбет, Ақтамберді т.б. өлеңдері барынша дарашыл, барынша жеке жортуылшы батыр әрекетіне құрылғандықтан, бұларда халықтық мүдде, халықтық идея бірінші кезекте тұрмайды. Сондықтан да бұларда *туған жер, мекенжай, қоныс, өріс, ел, халық, жұрт, туыс-тума* жайы тілге орала бермейді. Сондықтан Махамбет поэзиясы тілі – күрестің, халықтың мүдде күресінің тілі. Сондықтан да Махамбетте сөздер өзінің қарсы, жарыспа мағынасымен қатар қолданылып отырады. Сонымен қатар Махамбет жырының тақырып сипатын белгілеуде оның тіліндегі *халық, ел, жұрт, алаш* сөздері мен *ер, батыр, хан, сұлтан, жау, дұшпан* әрі қару аттары, туыстық атаулардың келу реті мен жиілік саны елеулі қызмет етпек» (Өмірәлиев,1976:158), – деген ой айтады. Яғни, заңдылық бойынша, ақын тіліндегі

метафоралар да осы сөздердің мағыналық өзгерісінен, осы сөздермен басқа сөздердің тіркесіп келуінен жасалады. Метафоралардың осылай жасалу ықтималдығы басым және бұлар негізінен уәжді метафоралар болып табылады. Зерттеуші ер сөзі 40-тан артық, ал батыр сөзі 5-ақ рет қолданылған (Өмірәлиев,1976а:160) деп көрсетеді. Ал Махамбеттегі «хан» сөзі *жау, дұшпан* сөзінің синонимі ретінде қолданылған. Мысал ретінде Махамбет тіліндегі *ата жау, ата дұшпан, хан ұлы, ақсүйектің баласы, ұлы төре, ақ алмас, бадана сауыт, білтелі, ақ болат, қозы жауырын оқ, қималы найза, жалаулы найза, егеулі найза, болат найза* т.б. атауға болады (Өмірәлиев,1976b:103). Алдыңғы дәуір өкілдерінен Қазтуғанның метафоралары мен Махамбет метафоралары арасында ұқсастықтар бар: *Қылшанымды сары жүн оққа* толтырып *Салуалы менің ордам* қонған жер; *Азамат ердің баласы* т.б. Екі тұлғаның тіліндегі метафоралар мен Доспамбеттегі *Толғамалы ала балта қолға алып* дегенде де ұқсастық бар. Осы дәуірдегі жыраулар тіліндегі метафоралар портрет жасаудың құралы болғаны *қартыңмын, кәріңмін, жаманыңмын; Сен жібексің – мен жүнмін* т.б. қолданыстардан байқалады.

Тағы бір тілдік тұлға *Бұхар* поэзиясында «Ерлік-батырлық өлеңдер көп емес. Осы себепті де жырау өлеңдерінде жауынгерлік лексика мен тіркестер өте аз кездесетіні» көрсетіледі (Өмірәлиев,1976c:151). Бірақ әлеуметтік мәні бар сөздер, ономастикалық атаулар *Бұхар* тілінде әлдеқайда жиі ұшырасады. «Осы сөздер жіктік жалғаулар (*Сен бұзау терісі шөніксің*); Тоқсан деген *терең көл екен...* Түбі жоқ *терең көл екен* (балау) түрлері *еді (екен)* көмекші етістігі арқылы жасалған. Бірақ *Бұхар* сол кездегі поэзияға ортақ дәстүрден бөлекше жаңа балама жасамайды, сол деңгейде қалады», – делінген (Өмірәлиев,1976d:167). Яғни ғалым *Бұхар* алдыңғы дәуір мен өз замандастарынан индивидуалдығымен, окказионалды қолданыстар келтірумен ерекшеленбейді дегенді айтады.

Салыстыру барысында аталған тілдік тұлғалар тіліне тән, яғни кезеңге тән метафоралардың ерекшеліктері деп мыналарды атап өтуге болады: а) екі компоненттен тұратын метафоралар жиі кездеседі: *тал мойын, шай жібек, құстың төресі, бағы заман, қысқан заман, ал шымылдық, дай-дай заман, мұздай көбелі, сұлтандайын жүрісті* т.б.; ә) үш компоненттен тұратын: *көл жайқаған жалғыз, тебінгіге жетер-жетпес су, тең атаның ұлы, сары*

жүн оқ, ақ дария толқын, толғамалы ала балта, қалайлаған қасты орда, ақ ала орда, сары жүн оқ, тоғынды сарты нар, биік көк сеңгір, көл жайқаған жалғыз, құйрығын күн шалмаған, сары жүн оқ, шай жібек оқ, тең атаның ұлы т.б.; б) жеке сөздердің метафоралық мағынамен жұмсалуды жиі. Бұл түр адам портретін жасаудың және субъект-автор мен кейіпкер бейнесін сипаттаудың, оны бағалаудың метафоралармен берілу жолы, амалы ретінде танылады: *Сен жібексің – мен жүнмін, сен – сұңқарсың, сом жүрегім*. Бұхардағы осындай метафора туралы айта келіп, Қ. Өмірәлиев: «Олар түр жағынан бай емес» (Өмірәлиев, 1976е:168), – дейді алдыңғы ойын дәлелдей түсу мақсатында. Осы метафоралар жіктік жалғау арқылы жасалған, жіктік жалғаудың 1,2,3-жағы да бар; в) *-дай, -дей* тұлғалы қосымшалармен жасалған *телегейдей (сайқалту), тайдай, жардай, қаргадай*, жинақтың 106-107-беттеріндегі Доспамбет жыры 415 сөзден тұрады. Оның 17-сі ономастикалық атау, яғни кісі аттары және жер-су атаулары. Осында *-дай* тұлғалы теңеу саны – 7, олар: *көмбідей (ару), күректей (мұз), (хан) қызындай, (туған) айдай, (атқан) таңдай, талдай (мойын)*. Яғни жыраулар тіліндегі *тілдік* метафораларға: *күректей (мұз), (хан) қызындай, (туған) айдай, (атқан) таңдай, талдай (мойын), бір жалғыз, ақылсыз досты, қас ару, туған айдай, сере қар, құстың төресі* жатады.

Метафоралардың қай түрі болмасын жыраулардың бірінен болмаса екіншісінен өзгеріссіз, кейде аз өзгеріспен кездесіп жататындықтан, нақты бір метафоралық қолданыс тек мына жырауға тән деп жіп тағу да оңай емес. Бұл дәуірдің ерекшелігінің өзі де осында. Осы кезеңге (XV-XVI ғғ.) тән метафоралардың көбі, сөз құрамына қарағанда, тұрмыстық лексикаға, табиғатқа байланысты, әлеуметтік жағдайға, текке қатысты сөздерден жасалған.

Бертіңгі Дулат ақын өлеңдеріндегі метафоралардың бәрін де жинап-теру, санын анықтау мақсаты қойылмады. Бірақ бір өлеңіндегі метафораларды теріп алып, алдыңғы талданған өлең мәтіндеріндегі метафоралармен сандық, мағыналық, құрылымдық салыстырулар жасалды. Ондай талдау нәтижесінде: а) метафоралар құрамы; ә) метафоралар жасауға тірек болған сөздер; б) олардағы мағыналық ауытқулар; в) метафора компоненттерінің саны; г) қандай лексика-семантикалық топтан тұратын сөздер көмегімен жасалғаны; д) мәтіндегі қызметі т.б. сұрақтарға жауап алуға болады. Қ. Өмірәлиев көркемдеуіш сөздерді сөз-образдар деп атай оты-

рып, *Хан емессің қасқырсың* дегендегі *қасқыр* хан атаулының бәрінің образы емес, тек Жәңгір ханның ғана образы дейді (Өмірәлиев, 2010:347). Дегенмен, ханды *қасқырсың* деп атау ХҮІІ ғ. Марғасқа жыраудан бері келе жатқан идеялық қарама-қарсылық тұрғысынан емес, халықтың дәстүрлі сөз қолданысы дегенді де қосады. Осындай сөз қолданыстарды 4-ке бөледі: *үстем тап, көпшілік қауым, бұқара халық, билік топ өкілдері*. Осы бөліністегі көпшілік қауымға арналған атаулары, негізінен, туыстық атаулардан тұрады. Тек *жақсы, үлкен* сияқты сөздер ғана бұл топта ерекше, осы топқа жатқызу күмәнділеу. Осы жерде ғалым талдауға сүйеніп мынадай тұжырым жасайды: «Суретші мен ақын кейіпкерін портреттеуде бір тұрғыдан келгенмен, образ жасауда да қолданылатын тәсіл де бөлектенеді. ... Ал кейіпкерді сипаттауда қай қасиетін негізгі ерекшелігі етіп көрсетуде ақындарда жіктеледі. Яғни ақындар өзінің ақыл-танымы, идеясы, көзқарасы тұрғысынан келіп бөлектенеді. Себебі ақындар осы идеясы, ақыл-танымы тұрғысынан келіп барып қана кейіпкерді көреді, оның бойында бар ерекше белгілерін таниды, бағалайды, айтып береді» (Өмірәлиев, 2010а:348). Шынында да кезең-кезеңде метафораларға тірек болатын сөздердің ауысып отыруының бір себебі ақын, жыраулардың танымымен байланысты. Яғни әр адамның танымы тіліне әсер етеді. Өзіне дейінгі жырауларға Дулатты ұқсатпай тұрған ерекшеліктің бірі – Дулаттың үстем тап өкілдеріне ұқсатары, теңері алдыңғы топтан мүлде басқа болуында. Оған дейін «ел жақсысы» теңеліп, баланып отыратын «арыстан» да, «арғымақ» та, «тұлпар» да, «сұңқар» да Дулатта жоқ: «тау» да, «бәйтерек» те, «дария» да жоқ; «алдаспан» да, «алмас қылыш» та жоқ, бұлардың орнына мүлде басқа, қарама-қарсы ұғымдағы заттар алынады (Өмірәлиев, 2010б:349). Қазіргі қазақ ұлығы *Жаман иттен несі кем?* – деген жолдар – осы пікірдің айғағы. «*Майырдың алса бұйрығын, Борбайға қысып құйрығын*» сияқты Дулат метафорасы «живописьті карикатуралы бейнелеу, ал әдебиетте көркем тілдің бір түрі метафора сөз арқылы жасалған поэтикалық образ» (Өмірәлиев, 2010с:349). Дулат метафоралары *табиғат, фауна, флора* атаулары негізінде де жасалған: *күшіген, тұйғын, қолбала құс, өлексені қору, Тінейдің сары құсындай* т.б. болып келеді. Расында да Дулаттың лауазым иелері, шен-шекпенділер атауларымен жасалған метафораларының табиғаты Шалкиіз, Сыпыра, Доспамбет, Махамбет метафораларынан бөлек. Айталық: *ұлық – қазақтан шыққан кәпір*,

аң көрмей қайта айналып иесіне түскен құс сияқты метафоралар қазақ жыраулары дәстүрінде болмаған, лауазымды адамдарға, билігі бар жандарға айтылған жаңа тұрпатты метафоралық қолданыстар. Сондай-ақ, *дүние – жемтік, мен – төбет – ассоциативті* метафора; *Бұзауы өлген сиырдай Мөңіреп жұртқа ой қайтты – синкретті* метафора, алдыңғы дәуірмен салыстырғанда жаңа мәнді, құрылымы кешенді, компоненттерінің саны көп, синтаксистік тұрғыдан сөйлем түріндегі өлең жолдарымен келетін метафоралар. Осы метафоралар Дулатты өзге жыраулардан барынша ерекшелейді. Ол қолданған бейнелі сөздер құрылымының кешенділігі, жаңаша ойға құрылуы метафораның жаңа түрінің – *интеллектуалды метафоралардың* қолданысқа ене бастағанын байқатады.

Қорытынды

Сонымен, қорыта келгенде, «метафоралар бір ғана белгіні, тіпті кішігірім белгілерді де білдірмейді, бүкіл семантикалық өрісті қайта құрады (Kintsch, 1998:21) деген пікірге толық қосылуға болады. Оған дәлел – жыраулар тілінің ерекшелігін анықтауда, кезеңнің тілдік сипатын белгілеуде, мағыналық өрісін, таралу шегін жеткізуде де метафоралардың қызметі айтарлықтайлығы анықталуы. Метафоралардың мағынасы мен тілдегі әлеуетін құрауда белсенді сөздер мен кезеңнің ақиқат шындығы, қоршаған ортаның реалийлері барынша рөл атқаратыны дәлелденді. Жыраулар тілінде метафоралардың ілденеше түрі кездесетіні, жиілігі көрсетілді.

Әдебиеттер

- Склярская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.
 Аристотель. Об искусстве поэзии /Аристотель; пер. с древнегреч. В.Г. Аппельрота. – М.: Гослитиздат, 1957. – 183 с.
 Цицерон. Загадка // Античные теории языка и стиля. – М.: ОГИЗ, 1936. – С. 220.
 Потебня А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 198.
 Лакофф Дж., Джонсон М (2004) Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРС, 256 с.
 Маслова В.А. Теория концептуальной метафоры и её роль в современных лингвистических исследованиях//Лингвистика. Лингвокультурология. Т. 5. – 2012.
 Roldán-Riejos and Georgina Cuadrado (2015) Metaphor and figurative meaning construction in science and technology (English and Spanish). *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 212, Pages 271-276
 Kovecses Zoltan (2002) Metaphor: A Practical Introduction. Exercises written with Szilvia Csábi, Réka Hajdú, Zsuzsanna Bokor, and Orsolya Izsó. *Published by Oxford University Press, Inc.*
 Marugina N (2014) Conceptual metaphor as a model generating literary discourse. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, Pages 112-117.
 Lotte van Poppel (2020), The relevance of metaphor in argumentation. Uniting pragma-dialectics and deliberate metaphor theory. *Journal of Pragmatics, Volume 170*, Pages 245-252, ISSN 0378-2166, <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2020.09.007>.
 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 265 б.
 Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 780 б.
 Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралық қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 208 б.
 Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 859 с.
 Ертедегі әдебиет нұсқалары. – Алматы: Мектеп, 1967. – 658 б.
 Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғғ. қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 544 б.
 Өмірәлиев Қ. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: Арыс, 2010. – 347 б.
 Kintsch W (1998) Metaphor comprehension: A computational theory. *Psychonomic Bulletin & Review, Volume 7*. P. 22.

References

- Aristotel (1957) Ob iskýsstve poezii / Aristotel; per. s drevnegrech. V. G. Appelrota.– M. : Goslitzdat [About the art of poetry / Aristotle; translated from the ancient Greek by V. G. Appelroth]. Moscow, Goslitzdat, 183 p. (In Russian)
 Arýtúnova N.D (1990) Lingvísicheski ensiklopedicheski slovar. [Linguistic encyclopedic dictionary]. Moscow, 1990. (In Russian)
 Kovecses Zoltan (2002) Metaphor: A Practical Introduction. Exercises written with Szilvia Csábi, Réka Hajdú, Zsuzsanna Bokor, and Orsolya Izsó. *Published by Oxford University Press, Inc.*
 Kintsch W (1998) Metaphor comprehension: A computational theory. *Psychonomic Bulletin & Review, Volume 7*. P. 22.
 Qudaiberdiuly Sh (2000) Imanym. [Faith]. Almaty: Arys, 2000. 780p. (In Kazakh)
 Lakoff Dj., Djonson M (2004) Metafory, kotorymy my jivem. [Metaphors that we live by]. Moscow, Editorial URSS, 256 p. (In Russian)

Lotte van Poppel (2020), The relevance of metaphor in argumentation. Uniting pragma-dialectics and deliberate metaphor theory. *Journal of Pragmatics, Volume 170*, Pages 245-252, ISSN 0378-2166, <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2020.09.007>.

Maslova V.A (2012) Teoria konseptýalnoi metafory i eó rol v sovremennyh lingvísicheskikh issledovaniyah. [The theory of conceptual metaphor and its role in modern linguistic research]. *Linguistics. Linguoculturology*. Т. 5. (In Russian)

Marugina N (2014) Conceptual metaphor as a model generating literary discourse. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 154 pp. 112-117

Ómiráliev Q (1967) Erteдеgi ádebiet nusqalary. [Early literary versions]. Almaty: Mektep, 658 pp. (In Kazakh)

Ómiráliev Q (1976) XV-XIX ғғ. Qazaq poeziyasynyń tili. [The language of Kazakh poetry]. Almaty: Gylym, 544 pp. (In Kazakh)

Ómiráliev Q (2010) Kóne túrki ádebi eskertkishteri týraly zertteýler. [Research on ancient Turkic literary monuments]. Almaty: Arys. – 347 pp. (In Kazakh)

Potebná A.A (1976) Estetika i poetika. [Aesthetics and poetics]. Moscow, Iskýsstvo, 198 pp. (In Russian)

Roldán-Riejos and Georgina Cuadrado (2015) Metaphor and figurative meaning construction in science and technology (English and Spanish). *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 212, Pages 271-276

Sklárevskaya G.N (1993) Metafora v sisteme iazyka. [A metaphor in the language system].- Moscow: Nauka, 152 pp. (In Russian)

Sybanbaeva A (2002) Metaforanyń tildik bolmysy jáne konseptýaldy metaforalar. [Metaforanyń tildik bolmysy jáne konseptýaldy metaforalar]. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 265 pp. (In Kazakh)

Хасанов Б (1966) Qazaq tilinde sózderdiń metaforaly qoldanylyýy. [Metaphorical use of words in the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 208 pp. (In Kazakh)

Siseron (1936) Zagadka // Antichnye teoriy iazyka i stila. [Riddle // Ancient theories of language and style]. Moscow, 220pp. (In Russian)